

מחקרי ארץ יהודה

אסופת מאמרים
לזכרו של דוד עמית

קובץ ה

עורכים:

יחיאל זלינגר ובנימין טרופר

הוצאת ספרים 'עציון'
בית ספר שדה כפר עציון

תשפ"ב (2022)

ועדת מערכת

פרופ' אסתי אשל | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר ציונה בן גדליה | מו"פ אזורי מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
פרופ' בעז זיסו | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר יחיאל זלינגר | רשות העתיקות
פרופ' יוסי לשם | אוניברסיטת תל אביב
ירון רוזנטל, עמיחי נעם, בנימין טרופר | בית ספר שדה כפר עציון
עמוס סבח | רשות הטבע והגנים
פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן | אוניברסיטת בר אילן

כתב עת זה יוצא בסיוע:

קרן קימת לישראל, יחידת המדען הראשי, המכון לחקר תולדות הציונות וההתיישבות
מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה
אוניברסיטת בר אילן
מו"פ מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
רשות הטבע והגנים – מחוז יהודה ושומרון (קמ"ט שמורות טבע ופארקים)
רשות העתיקות
עמותת בני גוש עציון

רשות
העתיקות
ISRAEL ANTIQUITIES AUTHORITY

מרכז היקר
ליקר הישראלי לתולדות יהודה ושומרון
Jerusalem Epigraphic Center of Jewish History

מנהל אזרחי

רשות
הטבע
והגנים

קרן קימת לישראל
K K L - J N F

מו"פ אזורי מזרח
יו"ש ובקעת הירדן

האגף
לתרבות
יהודית
יצרים חיבור לנשמה

משרד החינוך

המחלקה ללימודי ארץ
ישראל וארכיאולוגיה
ע"פ חוק (תש"ס)
המקומות למדע היהודי
הארכיאולוגיה בירושלים

© כל הזכויות שמורות לבית ספר שדה כפר עציון, תשפ"ב (2022)

ISSN 2707-6393

הוצאה לאור: הוצאת ספרים 'עציון', בית ספר שדה כפר עציון

תמונות על העטיפה באדיבות: יותם בשן, מאיר רוטר, ארכיון הצילומים – קק"ל, דוד רוזנבלט, ארכיון הפלמ"ח, ארכיון בני גוש עציון – כפר עציון, משלחת חפירות הרודיון, בועז זיסו

עורכים: יחיאל זלינגר ובנימין טרופר
עריכה לשונית: שירה עבאדי
עיצוב גרפי: סטודיו ולדמן
הדפסה: דפוס העיר העתיקה, ירושלים

תוכן העניינים

5		בפתח הקובץ
7		הקדמת העורכים
11	היכן הייתה תרשיש המקראית? מקורות הכסף של ממלכת יהודה ופולשת במאה הח' לפני הספירה	צילה אשל
33	אוסטרקונים משפטיים מהרודיון	אסתר אשל, חגי משגב ורועי פורת
45	ממצאים מימי מרד בר כוכבא במצוקי נחל תקוע (ואדי חריטון)	דביר רביב, מיקה אולמן, בועז לנגפורד, עמוס פרומקין, רועי פורת ובוועז זיסו
67	על בורות ונרות: תוצאות ראשוניות משלוש עונות חפירה בחורבת בית נטיף ושוליה	עומר שלו, מורן בלילה, איתי אביב וניקולס בנסטיין
85	אל 'הר הפרדס', 'מערת עדולם' וח' תקוע - טיולי הנוער העברי להרודיון, נחל תקוע ומערת חריטון, בשנים שלפני קום המדינה	יורם אלמכיאס
113	ישיבת "כנסת ישראל" סלובודקה-חברון - לימוד תורה ושירות צבאי	משה ארנוולד
139	"איש חולם ובעל מעשים" - שמואל צבי הולצמן, מכונן כפר עציון	יוחנן בן יעקב
167	הסיפורים שמאחורי הסורגים: סיפורן של אסירות ועצירות המחתרת בכלא בית לחם	נעמה טייטלבוים-קריא
195	השבת היחמורים להרי יהודה	נועם ורנר, נילי אבני-מגן, עוזי שמיר
209	סקר עופות מקננים - מזרח השומרון	אלי חביב, אסף מירוז, יואב פרלמן, יצחק כהן, אבנר רינות, אוהד בנימיני, אורן נפתלי, שחר כפיר, משה מינץ, עמוס סבח
229		רשימת משתתפים

אוסטרקונים משפטיים מהרודיון

אסתר אשל, חגי משגב ורועי פורת

מבוא

חומרי הכתיבה הידועים לנו מן העת העתיקה הם האבן, הפפירוס (ולעיתים הקלף) והחרס. האבן היא הקשה ומאריכת הימים ביותר, והכתיבה עליה דורשת מקצועיות יתרה. לפיכך היא גם חומר הכתיבה היקר ביותר, והיא מיוחדת בדרך כלל לכתובות המיועדות להנצחה. אחריה באים הפפירוס והקלף, שהם חומרים שייצורם דורש מומחיות, הכתיבה עליהם מהירה וחלקה, והם נשמרים לשנים רבות בתנאים מיטביים. לפיכך תעודות משפטיות, שיש צורך לשומרן בארכיון או להציגן כעדות, ייכתבו בדרך כלל על פפירוס. החרס הוא חומר הכתיבה הנחות ביותר. בדרך כלל מדובר בשברי כלים, ולפיכך אין הוצאות בייצורו. לעומת זאת, הכתיבה עליו אמנם אינה דורשת מיומנות יוצאת דופן, אך היא איננה חלקה. החרס עצמו נשמר לאורך דורות, אך הוא שביר. לפיכך, דברים שנכתבים עליו הם קצרי מועד ובעלי חשיבות זמנית בלבד, כמו פתקים ורשימות יומיומיות.¹

עם זאת, גם תעודות משפטיות נכתבו על חרס. בידינו כמה ממצאים כאלה, אך לא רבים. נציין שמקורות חז"ל מכירים באפשרות של כתיבת מסמכים על חרס ובתקפותם: גיטי נשים – 'על הכל כותבין' (משנה, גיטין ב, ג); שטרי קידושין – 'כתב על חרס ונתן לה... הרי זו מקודשת' (תוספתא, קידושין א, א-ב; מהדורת ליברמן, עמ' 276); ושטרי מכירת שדות – 'כתב לו על הנייר או על החרס... הרי זו מכורה' (בבלי, קידושין כו ע"א). אמנם כל אלה הם שטרות שעצם כתיבתם יוצר מצב משפטי, ולא שטרות שנכתבו לראיה או לתיעוד, אך גם הם נשמרים על ידי בעליהם וצריכים להאריך ימים. יש לשער שתעודות מסוג זה אינן רבות. אלה תעודות הזקוקות לשמירה לפחות לכמה שנים, וחרס אינו נראה מתאים למשימה זו כיוון שהוא מועד להישבר. ואולם, כאמור, למסמכים על חרס יש תוקף ככל חומר אחר.

המצב בממצא הארכיאולוגי תומך במשתקף ממקורות חז"ל, ולא רק אצל יהודים. בידינו מסמך נישואין אדומי ממרשה, מן המאה ה'ב' לפנה"ס. תעודה זו מתוארכת מתוכנה וגם מצד מציאתה בחפירה מסודרת (אשל וקלונר תשנ"ד; Eshel 2010: 72–76). ייתכן שמדובר רק בטיטה או בהעתק של מסמך, אך מכל מקום יש לאוסטרקון זה תפקיד משפטי. במורבעאת נמצא אוסטרקון המשמש טקסט משפטי, ולמעשה הוא שני טקסטים רצופים (Milik 1960: 172–174; משגב תשנ"ז: 22–23). תאריכו, על פי הכתב, סביב תחילת המאה ה'א' לפנה"ס. קשה לדעת מה שימושו המדויק של אוסטרקון זה. אולי הוא כמין פרוטוקול או סיכום של מעשי בית דין, ומכל מקום היה ערך לשמירתו. קרובה לו גם תעודה מקומראן המכילה נוסח של מתנה, אשר פרשנותה ההיסטורית שנויה במחלוקת עקב בעיות קריאה. שם מדובר בנוסח שטר של ממש, אף כי גם במקרה זה אפשר לומר שמדובר בהעתק או בטיטה (Cross and Eshel 1997; Yardeni 1997a).

בכל המקרים שנמנו כאן לא ניכר הבדל בין ניסוחי התעודות על חרס ובין ניסוחים ידועים אחרים מתעודות על פפירוס. הווי אומר, על חרס אפשר לכתוב תעודת נישואין, סיכום דיון משפטי ושטר קניין של ממש – מתנה או מכר. בעוד שאת הכתיבה על חרס בתעודות מורבעאת אפשר לתלות בתנאי החיים של הפליטים או המורדים שנאלצו להסתתר במדבר, במרשה אי אפשר לומר כך. גם במדבר יהודה, העובדה היא שרוב התעודות נכתבו על פפירוס. חלקן לפחות הובאו בידי דיירי המערות ממקומות מושבותיהם המקוריים, ואין סיבה להניח שהאוסטרקונים האלה נכתבו דווקא בפני בית דין שישב במערות. מכל מקום, אי אפשר להפריד בין התעודות האלה לאלה.

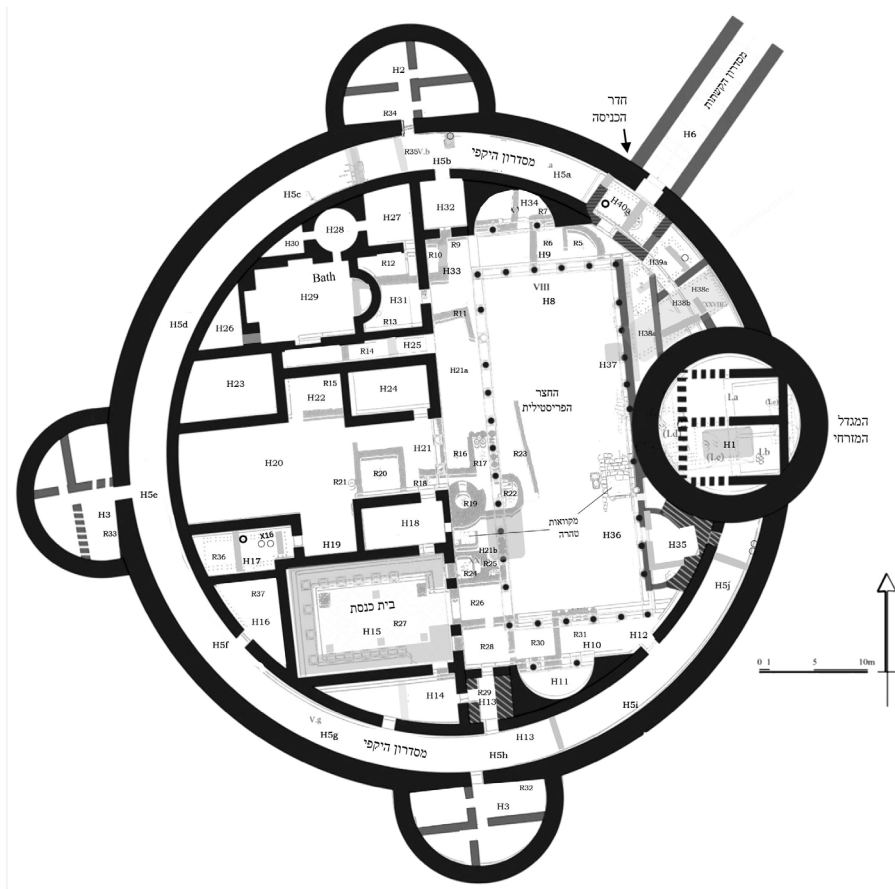

איור 1: הר הרודיון מהאוויר. מבט למזרח (צילום: תצפית. משלחת חפירות הרודיון)

הרודיון – מקום הממצא וזמנו

האוסטרקונים שלפנינו נמצאו במבצר ההר בהרודיון, במהלך החפירות שערכה במקום המשלחת לחקר הרודיון על שם אהוד נצר של האוניברסיטה העברית בשנים 2016–2017 (איור 1) (ראו פורת ואחרים תשע"ט; Porat, Kalman and Chachy 2018).² האוסטרקונים התגלו בתוך המסדרון ההיקפי הנמצא בין החומות המעוגלות של 'מבנה המעטפת' התוחם את המבצר (איור 2). האוסטרקון הראשון (HR.38) נמצא בקומת הקרקע באגף הצפוני של 'מבנה המעטפת', בתוך רצפה המתוארכת היטב לימי המרד הגדול (66–71 לסה"נ). האוסטרקון השני (HR.20) נמצא בתוך הצטברויות עפר באגף הדרומי של המבנה, בסמוך לשרידים מימי מרד זה, ונראה שיש לתארך אף אותו לימי המרד הגדול. ארמון-מבצר ההר של הרודיון, שהוקם בידי המלך הורדוס במחצית השנייה של המאה הא' לפנה"ס כעשרה ק"מ מדרום לירושלים, שימש במהלך המרד הגדול את המורדים

היהודים. אלה החזיקו במקום מפרוץ המרד, בשנת 66 לסה"נ, ועד כיבושו בידי הרומאים בשנת 71 לסה"נ. מכתבי יוסף בן מתתיהו מסתבר כי האתר שימש במרד מעוז של מורדים, כפי הנראה בני אדומיאה ('אדומים' בפי יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים ברומאים ד, 515–520; ז, 163; וראו: Schwartz 2015: 5–6). נראה שמיקומו של האתר המבוצר – על הגבול בין אזור ספר מיושב לבין מדבר יהודה, כמו גם בין יהודה ואדומיאה – נוצל בידי המורדים האדומים בראש ובראשונה לצורך הגנה על המרחב היישובי הסמוך. (Porat et-al. Forthcoming).

איור 2: תוכנית מבצר ההר בהרודיון. בשחור: הקירות מהתקופה ההרודיאנית; באפור: קירות מימי המרד הגדול ומרד בר כוכבא (תוכנית: רחל צ'אצ'י. משלחת חפירות הרודיון, האוניברסיטה העברית)

האוסטרקונים

מכלול האוסטרקונים מהרודיון, שרובם ככולם נכתבו על שברי גוף של כלי חרס שונים, בעיקר קנקנים, אינו שונה באופיו ממכלולים דומים מאתרים קרובים בני התקופה, כמו מצדה, מכוור וקומראן. הכתיבה על החרסים נעשתה בדיו, לרוב בכתב יהודי קורסיבי, כלומר הכתב הרהוט המהיר.

מאפייני הכתב הזה הם הידמות, לעיתים קיצונית, של חלק מאותיותיו, פשוט קווים והשמטת קווים, ולעיתים אף חיבור של אותיות. לעיתים אותיות מסוימות נכתבו בצורה פורמלית יותר, אך הדבר אינו מעיד על פורמליות או מקצועיות מיוחדת של הכותבים. יש לזכור כי גם שטרות רשמיים על פפירוס, שחלקם נכתבו בפני בית דין, נכתבו בכתב קורסיבי. כשמדובר בשטרות כפולים (הנקראים במקורות חז"ל 'גט מקושר'), הכתיבה הקורסיבית קיצונית עד כדי חוסר יכולת לקרוא.

בממצא ממורבעאת ונחל חבר, השייך לימי בר כוכבא, אפשר למצוא הפרדה – בדרך כלל תעודות בארמית נכתבו בכתב קורסיבי, בעוד שהתעודות הכתובות עברית נכתבו בכתב פורמלי. ואולם, שם ייתכן שהדבר נבע ממדיניות מכוונת של חזרה לעברית במנהל המרד בהוראה מלמעלה (נוה תשנ"ב: 98–102). מכל מקום, התעודות המתפרסמות כאן נכתבו בכתב קורסיבי לחלוטין.

האוסטרקונים הנדונים מכילים ביטויים מובהקים של תעודות משפטיות, שכאמור מקבילים לתעודות אחרות בנות התקופה, ולפיכך נראה שיש להבין גם אותם באותו הקשר.

אוסטרקון א (HR.38)

38 0 5 10 cm 0 5 10 cm Photo: Tal Rogovski

איור 3: אוסטרקון א (צילום: טל רוגובסקי, משלחת הרודיון, האוניברסיטה העברית. ציור: חגי משגב, האוניברסיטה העברית)

פרטים: לוקוס: 3489; סל: 8309. קונטקסט: מסדרון היקפי בארמון מבצר ההר, אגף צפוני (H5b), בתוך רצפות מימי המרד הגדול.

פרטי החרס: שבר קנקן, חום אדמדם. רוחב מקסימלי: 7.5 ס"מ, גובה מקסימלי: 6.8 ס"מ. פרטי הכתב: שרידי 5 שורות. גובה אות ממוצע: 0.6 ס"מ. עובי כיתוב: 1 מ"מ. דיו שחור. נראה כי זהו שטר שמצוינים בו הנכס וגבולותיו (שורות 2-3), זכויות קניין או שלילתן (שורות 1, 4), ואולי אזכור של 'שובר' (שורה 5). אלה רכיבים שנמצאים כמעט בכל שטר מכר של נכס נדל"ן, גם אם סדר הדברים שונה.

קריאה

1.]הרמא[....]°[..]°]
2.]חלקא ד<א> עד קבלחרך
3.]בא ותוניה די עלוהי
4.]לית לאנש בה דרתא
5.]תברה

תרגום לעברית

1.]ל]הרים
2.] חלקה זו עד מול החלון (?)
3.]... [והחדרים שעליו (או: עליהם)
4.]אין לאדם בו חצר
5.]שובר

פירוש

שורה 1

[°הרמא....] – פועל משורש רו"ם, בניין הפעל, ומשמעו 'להרים'. בחוזה מכירה (תעודה 21) השייך ל'אוסף נחל צאלים' (Yardeni 1997b:76-83), וראו אשל תשס"א: 47-48), בשורות 6-9, מפורטות הפעולות שמותר לקונה לעשות עם הנכס: '...לעלם רשי יהוסף זבנה וירת[ו]הי באתי[רא] אלך למחפר ולהעמקה למב[נה] ולהרמא למקנה ולמזבנה] ולמעבד בהון כל די /תצבון מן יומא] דנה ועד לעלם...' בתרגום לעברית: 'לעולם רשאי יהוסף הקונה וירשיו במקומות אלה לחפור ולהעמיק ולבנות ולהרים לקנות ולמכור ולעשות בהם כל מה שירצו מיום זה ולעולם' (וראו בדיון אצל ירדני, עמ' 82).

לפיכך נראה שאפשר להשלים גם כאן:]ל]הרמא, כלומר 'להרים'. מכאן שהרכישה כוללת, לא רק את השטח, אלא גם את החלל שמעל השטח, המאפשר לקונה לבנות לגובה כמה שיחפוץ, כמו גם לעומק, מתחת לאדמה. סביר להניח שכך הוא גם בתעודה שלפנינו, ולפיכך נראה כי בשורה זו, וסביר להניח שאף בשורות שקדמו לה, פורטו זכויות הקונה לפעילות ברכוש שקנה. כאמור לעיל, גבולות הנכס מפורטים רק אחרי פסקה זו. כך הוא המצב גם בתעודה 8a מ'אוסף נחל צאלים' (Yardeni 1997b:34-37), שטר מכירה ארמי שנחתם בכפר בריו. בשטר זה נמכר בית, ופורטו בו זכויות הקונה. בשורות

4-5 כתוב: 'די תפתחנה לגה בתך ורשה לא איתי לך עמו בגו דרתה דך' (כלומר: 'שמותך לך לפתוח לתוך ביתך, ואיך לך זכות עמי בחצר'). רק משורה 8 ואילך מפורטים גבולות הנכס.

שורה 2

[**חלקא דא** - המונח 'חלקא', כלומר 'חלקה', במשמעות portion, share או land parcel, נזכר מעל 20 פעמים באוסטרקונים מאדום בצורה 'חלק' או בידוע 'חלקא', לעיתים בצירוף 'חלקא די' (Yardeni 2016:631-632). ראו לדוגמה 'חלקא זי אבאנשי', 'החלק של אבאנשי' (שם, עמ' 286-287, 267 JA). לצירוף 'חלקה זו' השוו לתעודה של חלוקת עבדים מיב (TAD B 2.11), שורה 3 (פורטן וירדני תשמ"ט: 48-50): '... ופלגן עלין עבדיה זי מבטחיה אמן **והא זנה חלקא** זי מטאך בחלק אנת ידניה...!'.]

בתרגום לעברית: '... וחילקנו אלינו (=בינינו) (את) עבדיה של מבטחיה אמנו. והנה זה החלק שהגיע (לך) בחלק אתה ידניה...!'.]

האות ד' שמופיעה לאחר המלה 'חלקא' לא נראית שייכת למילה זו, אף שיש אחריה רווח. היא גם לא נראית כתחילתה של המילה הבאה. ייתכן שזו טעות סופר, ששמט את האות א'.

עד קבלחרך - האותיות 'קבלחרך' נכתבו ברצף, אך יש להפרידן לשתי מילים: קבל חרך. 'קבל' פירושו 'מול'. נראה שהמילה מציינת גבול חלקה, 'עד מול מקום כלשהו', אולי חלונו של פלוני.

בסיום שטרות אחרים מופיע הביטוי 'לקבל דך' או ביטויים דומים. אלה נוסחאות סיום ואשור, שבהן הכותב מקבל על עצמו כל מה שכתוב למעלה - 'מול זה', לקבל דך. בהלכה נקרא עניין זה 'חזרה על עניינו של שטר בשורה אחרונה' (תוספתא בבא מציעא א, יג [מהדורת ליברמן, עמ' 64]; בבלי, בבא בתרא קס, ע"ב). כאן, לעומת זאת, המילה מופיעה במשמעה המילולי, כציון מקום.

חרך - חלון, פתח, וראו בתיאור בשיר השירים: "משגיח מן החלונות, מציץ מן החרכים" (ב, 9). ייתכן שהמקום המצוין הוא חלונו של השכן.

שורה 3

[**בא** - כיוון שההקשר מקוטע, אי אפשר לדעת כיצד לשחזר את ראשית השורה. **ותוניה** - משמעות המילה 'תוניה' היא 'חדרים'. היא נזכרת בחוזה מכירה 8 מאוסף נחל צאלים, שורה 2 (Yardeni 1997b:26-33): "זבנת לך יומה דנה לביתה [דלי] ודרת בית קורה בכפר ברו **לתוניה** [די פ]תיח למדנחה לגו ביתה רבה דך...". בתרגום לעברית: מכרתי לך את הבית [שלי] ואת חצר הקורה - בית בכפר ברו, חדריו [ה]פתוחים למזרח בתוך הבית הגדול...]

עלוהי³ - שלוש האותיות האחרונות אינן ברורות, וצורת האות ה' שונה מהאות ה' שבאותה שורה. אפשר לקרוא את ה'ה' כ'ד', את ה'ר' כ'ל', ואת ה'ז' כ'ו'. במקרה כזה אפשר להציע אפשרויות קריאה נוספות: 'על יד' כציון מקום או שייכות, או את ה' כנ', ולקרוא: עליהנ - במשמעות 'אשר עליהם'.

שורה 4

[**ית לאנש בה דותא** - אפשר להשלים את המילה הראשונה '[ל]ית' או '[ול]ית', שמשמעה '(וא)ין'.

בה דרתא – דרתא היא צורה מיוחדת של דרה, שמשמעה חצר. נראה ששורה זו באה לשלול זכות קניין של אדם אחר בחצר הנכס.

שורה 5

[**תברה** – 'תברה' בהקשר של תעודה משפטית משמעה שובר, קבלה, כמו: "ההוא שטרא דיתמי דנפק תברא עליה" (בבלי בבא בתרא ז ע"ב). השובר מצהיר על סילוק ההתחייבות הכספית בין הצדדים, וייתכן שבשורה זו כתב המוכר לקונה את התחייבותו לכתוב לו שובר עם סילוק החוב. אפשרות קריאה אחרת היא 'בית ברה', 'בית חיצוני' (או 'בית בנו'), כלומר המשך ציון הזכויות הנמכרות עם הנכס.

סיכום

מן השרידים שנותרו מהכתובת נראה כי מדובר בחלק מהסכם מכירה או העברת בעלות על בית, אולי על יחידה הכוללת חצר ובית. בהמשך נזכרים חדרים, ואולי אף חלון או פתח, וכנראה איסור להשתמש בחצר הבית. איסור דומה מצוי בשטר שנזכר למעלה, צאלים 8א, שם מצוין האיסור על הקונה להשתמש בחצר הבית. בשטרי מכר מקובל להגדיר סעיפים שונים הנוגעים למכר. ואולם, כיוון שהשטר הנידון מקוטע ביותר ורב החסר בו, קשה לדעת מה כללה התעודה.

בסוף השטר נזכרה ככל הנראה קבלה, או אולי המשך ציון תנאי העסקה. עצם הימצאותו של שטר כזה באתר אינו מפתיע. כזכור, פליטי מרד בר כוכבא נשאו עימם למדבר תיקי מסמכים, אישורי תשלומים, שטרות, כתובות וקבלות, נוסף על מפתחות בתיהם וכלי מטבח שונים. ניכר שהם לא חשבו לסיים את חייהם שם, אלא לחזור הביתה. אם אכן מדובר גם כאן במורדים שפעלו במבצר, ייתכן שהם הביאו איתם מסמכים שיידרשו לכשיחזרו למקומם, לאחר סיומו המוצלח של המרד. כיום איננו יכולים לדעת מה היו נסיבות העסקה וכיצד באה לידי סיומה, המוצלח או לא.

אוסטרקון ב (HR.20)

איור 4: אוסטרקון ב (צילום: טל רוגובסקי, משלחת הרודיון, האוניברסיטה העברית. ציור: חגי משגב, האוניברסיטה העברית)

פרטים: לוקוס: 3407; סל: 7630

קונטקסט: מסדרון היקפי בארמון מבצר ההר, אגף דרומי (H5h). הצטברות עפר. פרטי החרס: שבר קנקן, חום בהיר. רוחב מקסימלי: 7 ס"מ, גובה מקסימלי: 8.2 ס"מ. פרטי הכתב: 3 שורות, 15 אותיות. גובה אות ממוצע: 0.7 ס"מ. עובי כיתוב: 1 מ"מ. דיו שחור. חרס זה נראה גם הוא כהקשר של תעודה משפטית. במקרה זה לא השתמרו נוסחאות משפטיות מגוף השטר, אך המילה 'שטר' עצמה כנראה השתמרה. אם אכן מדובר בחתימתו של עד, הרי שההקשר ברור – עדים חתמו על מסמכים כדי להעניק להם תוקף ולאמת אותם בעתיד במקרה של ערעור. כפי שנראה להלן, ייתכן שמדובר בשני מסמכים שנכתבו ברצף. בשרידי החרס אפשר לקרוא את המילים:

1. [שהד יע[ק]ב ב]ר

2. [דן במ]ם

3. [...] ש[ט]ר די]

שורה 1

[שהד יע[ק]ב ב]ר – 'עד, יעקב בר [...] – זו חתימתו של אחד העדים על התעודה. הכתב יוצא דופן, ואיננו כתב של סופר מקצועי. פעמים רבות העדים בקושי ידעו קרוא וכתוב, ולמדו לכתוב רק את שמם, ומכל מקום ודאי לא היו מיומנים בכתיבה רשמית.

שורה 2

קשה לדעת אם בשורה זו מופיעים שרידים של שם נוסף, או אולי שם של מקום. מתחת לשורה 2 יש רווח גדול, המספיק לשורה נוספת.

שורה 3

[...] ש[ט]ר די] – אותיות אלה כתובות בכתב שנראה מקצועי יותר.

חתימות העדים מופיעות בדרך כלל בסיומו של השטר, ואחריהן לא כתובים דברים נוספים. אם השורה הראשונה והשנייה שימרו חתימות של עדים, הרי שהשורה השלישית, שבאה לאחר רווח, מציינת התחלה של מסמך חדש. יש לציין פה את אוסטרקון 72 ממורבעאת (Milik 1960: 172–174), שגם בו מופיעים כנראה שני טקסטים משפטיים ברצף. בין שני הטקסטים יש רווח של כשורה אחת, בדומה לשטר הנדון כאן. הוצע לפרש את אוסטרקון 72 כעוסק ברישום של 'מעשי בית דין', כלומר הכרעות של בית דין כלשהו שנכתבו במעין פרוטוקול. בידינו גם שטרי חכירה של פרנסי בר כוכבא, מורבעאת 24 (Milik 1960: 122–134), שנכתבו ברצף על גיליון פפירוס גדול, וגם הם היו כנראה חלק מתיעוד ארכיוני של עסקאות.

כאן יש לציין את המשנה (גיטין ט, ו), 'שני גיטין שכתבן זה בצד זה', המעידה על כך שכתובה ברצף אפשרית גם בתעודות מקור ולא רק בהעתקים לצורכי ארכיונות (משגב תשנ"ד: 24 והערה 17). במקרה שלפנינו, אם מצוין שמו של העד שכנראה חתם על החרס, ואולי אף בכתב ידו שלו, לא מדובר בהעתק לצורכי תיוק אלא בתעודה המקורית עצמה, כפי שמעידה המשנה. כמובן, אין לנו אפשרות לדעת מה מהות התעודה ומה תוכנה. על

חווה הנישואין ממרשה נכתבה בשורה התחתונה המילה 'חתם', בקולמוס אחר, והצענו לפרש אותה כמקום לחתום (אשל וקלונר תשנ"ד: 499-500).

דיון וסיכום

הימצאות של תעודות משפטיות באתרי המורדים אינה מתמיהה. המורדים חיו באתר במשך תקופה לא קצרה, ולעיתים אף שנים אחדות. הם ניהלו שם חיי יומיום, התפרנסו, עבדו, חיו חיי משפחה וניסו להחזיק מעמד כנגד הכוחות שביקשו להשמידם. לא כל ימיהם עברו עליהם בקרבות. כמעט כל האוסטרקונים מימי המרידות נושאים שמות פרטיים, שמות של חלקות ומקומות, סכומים ומוצרים, וכולם מעידים על ניהול חיים. עסקים שנעשו שם היו יכולים לנבוע לעיתים מהציפייה לחזור בעתיד למקומות המגורים הקודמים, או אולי מהרצון לסגור עסקים בסיכון. חלק מהתעודות אולי נכתבו אף לפני ימי המרד. אפשר אולי להשוות את הסיטואציה לזו המתוארת בספר ירמיהו (לב), שם מוכר חנמאל בן שלום, דודו של ירמיהו, שדה בענתות לירמיהו הכלוא בחצר המטרה בירושלים בעצם ימי הקרבות. בקומראן נמצא שטר מתנה על חרס, וייתכן שגם הוא שייך לימי המרד. כתב התעודה עצמו אינו מאפשר לתארך אותו במדויק, ודאי לא בטווח השנים הבודדות המפרידות בתקופה סוערת זו בין ימי מלחמה לימי שלום. יש לזכור שחלק מהשטרות המשפטיים מימי מרד בר כוכבא שנמצאו במדבר יהודה נכתבו גם הם בעצם ימי המרד, וחלקם אף נכתבו בהרודיון ('הרודיס' בלשון השטרות). אלה כוללים שטרי נישואין, כתובות, גיטין וחכירה ונושאים תאריכים לשמעון נשיא ישראל. שלוש השנים שבהן שלט ביהודה היו כמעט כולן שנות מלחמה.⁴

כמובן, עקב מגבלות הממצא אי אפשר להסיק מכאן גם מסקנה הפוכה, שהחיים באתר התנהלו על מי מנוחות. אפילו בירושלים של ימי המרד הגדול כמעט כל הממצא הכתוב אינו מראה דבר מהאירועים ששינו את פני ההיסטוריה. לא רק שהקרבות אינם ניכרים, אלא גם לא הוויכוחים הדתיים והאידיאולוגיים שפילגו את העם כולו. אין להם כל ביטוי בממצא האפיגרפי, והם מופיעים רק בתיעוד של כותבי דברי הימים.

לגבי מרד בר כוכבא התמזל מזלנו, ונפלו לידינו גם כמה מכתבים מארכיוני קרובי המשפחה של מצביאי. ואולם, אילו היינו תלויים רק בממצא הכתוב, לא היינו יודעים דבר על המרד ועל מהלכו (המרד הראשון והמרד השני). אנו מפרשים את הממצא לאור המקורות, ולא להפך, וחשוב שתשמר הפרדה זו. ניסיון לבנות תמונה היסטורית רק על סמך הממצא (גם כשהוא מדבר באוסטרקונים, הוא עדיין יחסית אילם) משול לאותו עיוור המנסה לבנות לעצמו את תמונת הפיל תוך כדי מישוש חדקו.

ביבליוגרפיה

אשל א' וקלונר ע' תשנ"ד. אוסטרקון ארמי ובו מסמך נישואין אדומי ממרשה משנת 176 לפנה"ס וזיקתו לכתובה היהודית. **תרביץ** סג: 485-502.

אשל ח' תשס"א. על השימוש בשפה העברית בתעודות כלכליות שנתגלו במדבר יהודה. **לשוננו** סג: 41-52.

אשל ח', ברושי מ' וג'אל אג"ט תשנ"ט. ארבע תעודות מוואדי מורבעאת ושאלת השתלטותם של המורדים על ירושלים במהלך מרד בר כוכבא, בתוך ח' אשל וד' עמית, עורכים. **מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא**. תל אביב. עמ' 233–239.

משגב ח' תשנ"ז. בתי-הדין היהודיים לאור תעודות מדבר יהודה. **קתדרה** 82: 17–24.

נוה י' תשנ"ב. **על חרס וגומא**. ירושלים.

פורת ר', קלמן י', צ'אצ'י ר', טרם ש', בר נתן ר', אקר א', וייס א', בן גדליה צ', דרורי א' תשע"ט. יקב ומחסן יין מלכותי של הורדוס במבנה המעטפת של ארמון-מבצר ההר בהרודיון. **קדמוניות** 156: 106–114.

פורת ר' ואשל ח' 2008. מערות מדבר יהודה במרד הראשון (מרד החורבן). בתוך בר ש', עורך. **בהר ובשפלה ובערבה (יהושע יב, 5), עיונים ומחקרים מוגשים לאדם זרטל בשנת השלושים לסקר הר מנשה**. ירושלים. עמ' 323–350.

פורטן ב' וירדני ע' תשמ"ט. **אוסף תעודות ארמיות ממצרים העתיקה ב: שטרות**. ירושלים.

Eshel E. 2010. Chapter 2: Inscriptions in Hebrew, Aramaic, and Phoenician Script. in A. Kloner, E. Eshel, H.B. Korzakova and G. Finkielsztein, *Maresha Excavations Final Report III: Epigraphic Finds from the 1989-2000 Seasons* (IAA Reports, No. 45). Jerusalem. pp. 35-88; 227-236.

Cross F.M. and Eshel E. 1997. Ostraca from Khirbet Qumran. *IEJ* 47: 17-28.

Milik J.T. 1960. *Les Grottes de Murabba'at*. (DJD 2) Oxford.

Porat R., Kalman Y. and Chachy R. 2018. Chapter Seventeen: Excavations on Mount Herodium and its Slopes, 2006-2017, in E. Netzer. ed. *The Palaces of the Hasmoneans and Herod the Great, Reprinted and Expanded Edition*. Jerusalem. pp. 138-162.

Porat R., Kalman Y., Chachy R., Terem S., Ahipaz N., Chernin M., Eshel E., Misgav H. and Ecker A. (forthcoming). Herodium in the Great Revolt and the Events in Southeastern Judah Archaeological and geographical-historical Aspects.

Schwartz D.R. 2015. Chapter 1: Herodium in History. in R. Porat, R. Chachy and Y. Kalman eds. *Herodium Final Reports of the 1972–2010 Excavations Directed by Ehud Netzer. Volume I: Herod's Tomb Precinct*. Jerusalem. pp. 1-14.

Yardeni A. 1997a. A Draft of a Deed on an Ostrakon from Khirbet Qumran, *IEJ* 47: 233-237.

Yardeni, A. 1997b. A. Aramaic and Hebrew Documentary Texts, in H.M. Cotton and A. Yardeni, *Aramaic, Hebrew, and Greek documentary texts from Nahal Hever and other sites*, Oxford, pp. 9-129.

Yardeni, A. 2016. *The Jeselsohn Collection of Aramaic Ostraca from Idumean*. Jerusalem.

הערות

1. גם מתכת, עץ ועצמות שימשו כמצע כתיבה, אך בהקשר שבו אנו דנים במאמר זה הממצא הזה פחות רלוונטי.
2. לניהול החפירות מטעם המשלחת היו שותפים מלאים יעקב קלמן ורחל צ'אצ'י. בצוות החופרים: יעל קלמן, יוסוף אבר'עמריה, מיכאל טשרנין, שולמית טרם, שמעון גסונוב, אסף בן חיים, ישי יהב מטוח, אלעד טרנר ויונתן בורגל. האוסטרקונים הנדונים הם חלק ממכלול כתובות גדול שנמצא בחפירות אלה. אנו מודים לעמיחי נעם שערך קטלוג מקיף למכלול זה (מס' הרשאות חפירה: 1-2016; 1-2017-1).
3. ברצוננו להודות לד"ר תניא נוטריוס, שהציעה את הקריאה 'עלוהי', והעירה הערות נוספות.
4. יש לציין כי במערות מורבעאת נמצאו גם כמה תעודות כלכליות מימי המרד הגדול (אשל, ברושי וג'אל תשנ"ט). אין להוציא מכלל אפשרות שחלק מתעודות אלה הובאו למערות בידי מורדים שהגיעו ממרחב הרודיון, אולי לאחר שהיגרו למרחב בעקבות חורבן ירושלים והכפרים סביבה (ראו: פורת ואשל 2008: 338-339).